

А. Дәлелбекқызы*¹, Н. Йылдыз²

¹Қазақстан Жазушылар одағы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

²Гази университеті, Түркия, Анкара қ.

*e-mail: dalakma@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ МЕН ӘЛЕМДІК ҚАБЫЛДАУ ҮНДЕСТІГІ

Мақалада М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясының алғашқы кітабына шолу жасалып, түркілік танымға ортақ жағдаяттар талданады. Соның ішінде ұлт тарихы мен мәдениеті, ұлттың көшбасшы тұлғасы, оның тарихтағы орны сараланып, қаламгердің шежірелік-деректік арналарды зерделеуі мысалдармен дәлелденеді.

М.Мағауиннің зерттеулері мен ізденіс іздеріне көңіл бөлсек, жазушы «Шыңғыс хан» тарихи хикаясы арқылы әлемге Шыңғыс ханды, оның негізінде түркі жұртшылығын әлемге танытты. Ұлы қолбасшының тұлғалық бейнесін, жауынгерлік батырлығын, азамат ретіндегі көркем бейнесін жасау маңызды мәселелердің бірі. Шындық өмірдің көркем көрінісін суреттеген шығармаға талдау жасалды. Көптеген ғалымдардың ұлт руханияты, қолбасшы жайындағы іргелі ізденістері ұнамды көрініс тапты. Жазушының тарихи тақырыптарды игеруі, өмірлік шындықты көркем шындыққа айналдыру жолындағы әдіс-тәсілдерді, оларды ж.зеге асырудағы шығармашылық қырлары жан-жақты талданады. Кейіпкер бейнесі, замана көріністері арқылы көрініс тапқан мәтіндегі сөз астары, уақыт сабақтастығы, ой жапсары зерттеледі. Автордың ізгілік пен зұлымдық арпалысындағы адамзат ұстанымың басты идеялары осы мақалада терең қарастырылады. Автор өзінің ойлы ұсыныстары мен батыл шешімдерін ұсынады.

Түйін сөздер: ұлт, тарих, мәдениет, креатив, үдеріс.

A. Dalelbekkyzy*, N. Yildiz

Writers Union of Kazakhstan, Kazakhstan, Nur-Sultan

Gazi University, Turkey, Ankara

*e-mail: dalakma@mail.ru

Harmony of national cognition and world perception

The article provides an overview of the first book of the documentary historical story of M. Magauin «Genghis Khan» and analyzes the common conditions of Turkic cognition. In particular, the history and culture of the nation, the personality of the leader of the nation, his place in history are analyzed, and the author's study of genealogical and documentary channels is proved by examples.

If we pay attention to the researches and traces of M. Magauin, the writer through the historical story «Genghis Khan» introduced Genghis Khan, and particularly the Turkic community to the world. One of the most important issues is to create a personal image of the great commander, his heroism, his artistic image as a citizen. The fundamental research of many scientists on the spirituality of the nation, the commander-in-chief, is reflected in a positive way. The author's assimilation of historical themes, methods and techniques of transforming the reality of life into an artistic reality, and the aspects of their implementation are comprehensively analyzed. The image of the protagonist, the meaning of words in the text, the continuity of time, the plot are reflected in the modern scenes. The main ideas of the author's position on humanity in the struggle of good and evil are discussed in detail in this article.

Key words: nation, history, culture, creativity, process.

А. Далелбекқызы*, Н. Йылдыз

Союз Писателей Казахстана, Казахстан, г. Нур-Сұлтан

Университет Гази, Турция, г. Анкара

*e-mail: dalakma@mail.ru

Гармония национального познания и мирового восприятия

В статье дается обзор первой книги документального исторического рассказа М. Магауина «Чингисхан», а также анализируются общие для тюркского познания обстоятельства. В частности, исследуются история и культура нации, личность лидера нации, ее место в истории, а также на примерах доказываются изучение писателем генеалогических каналов.

Обращая основное внимание на исследования и поиски М. Магауина, писатель через исторический рассказ «Чингисхан» представил миру Чингисхана и на его основе тюркскую публику. Одним из важнейших вопросов является создание личного образа великого полководца, его героизма и художественного образа гражданина. Фундаментальные исследования многих ученых о духовности нации, полководца носят положительный характер. Также в статье подробно анализируются авторское владение исторической тематикой, методами и приемами преобразования жизни в художественную реальность, творческие аспекты их реализации. В тексте, отраженном через образ героя, представления времени, исследуются подтексты и преемственность времени. В данной статье глубоко рассмотрены основные идеи автора о позиции человечества в борьбе добра и зла.

Ключевые слова: нация, история, культура, креатив, процесс.

Кіріспе

Түркі халықтарының этногенетикалық, саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани біртұтастығының негізін орнықтыру дегеніміз – Еуразия кеңістігінде ғасырларды көктей өткен тарихы бар мәдениетті тұрақтандыру. Бүгінгі күні түркі руханиятына түркілік дүниетаныммен тереңдеп кірудің мәні зор. Еуразияшылдықтың бір сипаты – руханият. Қазақстан Президенті Н.Назарбаев: «Уақыттың неғұрлым кеңірек шеңбері тұрғысынан келетін болсақ, оның даму перспективасына көз жүгіртсек, онда тарих бізге нақты алғанда әрбір түркі халқы түркілердің мәдени әлеміндегі бөлінбейтін құрамдас саласы екенін барған сайын көз жеткізе дәлелдеп береді», – дейді (Назарбаев, 121). Әр ұлттың тарихы оның өсіп-өркендеуінің бет-бейнесін айқындайды. Халықтың даму интеллектісі жоғары болған сайын ол өз ұлтының тарихына ерекше ден қояды.

Дала өркениеті адамзат дамуының сатыларынан кезегімен өте отырып, өзінің болашағын өркендететін құбылыстардың баршасын басынан өткерді. Тарихшы ғалым Қ.Салғараұлы: «Халық тарихы – қатпарлы қыртысы мол тереңде жатқан қазына. Оған екіншісі бірінің қолы жете бермейді. Халықтың қасиетін түсініп, сөзін ұғыну үшін біздің әр қайсымызға білім керек. Білім мен білік – ата-бабамыздың ғұмырлық тәжірибесінен тірнектеп жинап, қалыптастырған өмір сүру заңдылықтарының тағылымды тәлімі», – дейді (Салғараұлы, 10). Ғалым «Түрік әлемі» (Тарихты қайта пайымдау) еңбегінде түрік халықтарының шығу тегі мен тарихына терең барлау жасайды. Түрік-сақ халықтарының (Төртінші пайым) атауынан бастап, теріскей мен күнгей түрік-сақтарының шығу тегі, географиялық, этнографиялық жағдайы, мекені, шаруашылығына қатысты түпнұсқа деректерді жаңаша пайымдайды. Олардың ішінде грек-парсы, қытай жазбаларындағы деректердің оңтөрісі тәптіштей сараланады. Яғни, тарихтың

ақиқатына жету, көшпелілер мәдениетін терең тануға ұмтылыс салмақты зерттеулерді қажет етеді.

Зерттеу материалы және әдістері

Шыңғыс хан – әлем тарихындағы ең танымал тұлға. Тұлға ғұмырына арналған еңбектер ұшан-теңіз. Тұлғаның танымалдығының сыры неде? Бұған тарихшы ғалымның дерегін келтірейік: «Шыңғыс ханның алға қойған мақсаты тым үлкен еді. Ол Монғол елімен ғана шектелмей, дүниежүзін бір ғана алып империя қол астына бағындырып, әлем халықтарына бейбіт, тыныш әрі жақсы өмір сүру мүмкіндігін алып беруге ұмтылды. Шыңғыс хан соңғы сөзінің бірінде: «Өмір сүрген қамшының сабындай аз уақытымда адамзаттың мың жылдық тыныштығын ойлап қолыма қару алдым. Осы мақсатымнан ғажайып мол қуат алып, ұлы қолды жігерлендіріп, қолбасшылардың жан жүрегін иемденіп, рухына рух қосып, соғысқа кіруші едім. Шыңғыс хан ұлы далалықтардан бастап бүкіл әлемді заңдық құқықта өмір сүруге, заңмен өзін қорғауды үйреткен қайраткер. Қоғамда өмір сүріп отырған адам атты пендені әділеттілікті заңмен ұстатқан тұлға» (Сартқожаұлы, 2005).

Жазушы М.Мағауиннің «Шыңғысхан және оның заманы» еңбегі – Шыңғыс хан туралы тарихнама. Автор Шыңғыс ханның тарихын тарату үстінде ұлы империяның негізі болмақ ру-тайпалардың шығу тегіне, салт-дәстүрі мен тіршілік-тынысына кең талдау жасайды. Деректі тарихи хикаяның бірінші кітабы сегіз тараудан тұрады. Бірінші тарау «Далалық Еуразия» деп аталады. Бұл тарауда дала кеңістігінде өздерінің заң, дәстүр, шаруашылық, салт-ғұрыптарының қазығын қағып, тіршілік арқауын жалғап күн кешкен көшпелілер тарихын қозғайды. Автор ғұн сөзінің этимологиясын барлап, ғұн ұлысының тарихын таратып, Түрік қағанатының Ұлы Даланы билеу шегін анықтайды. «Дерекнама және

зерттеу» деп аталатын екінші тарауда Шыңғыс ханның тарихын дәйектеген дереккөздерге шолу жасалады. Автор мұсылман, қытай, еуропа деректерін жеке-жеке қарастырып, далалық шежірелерді бөлек топтайды. Мұсылман деректерінен Рәшид-әд-Диннің «Жамиғ-ат-тауарих», Жувәйнидің «Тарих-и жахангушай», Нәсауидің «Сират ас-сұлтан Жалал-ад-Дин», Ибн әл-Асир Жүзжани шежірешілердің еңбектерін алға тартады. Ондағы ұстанымы – Шыңғыс ханға қатысты ұлан-ғайыр шежірелердің көбісі осы аталған тарихшылардың деректерін тірек ететіні. Әрі осы аталған еңбектер Шыңғыс ханның заманы, ата-тегі, әулетіне қатысты толық мағлұмат беретін мұсылман деректері екендігін айтады. Солардың ішінде Жувәнидің деректерінің ерекшелігі ол негізгі оқиғаларды көзбен көрген адамдармен тікелей тілдескенін алға тартады. Қытай деректерінде көшпенді жұрттың Шыңғыс хан заманына дейінгі мың жарым жылдық ғұмыры қамтылады екен. Солардың ішінде «Мэн-да бэй-лу», «Чаң Чунь Чжэнь-жэнь си-ю-цзи», «Хэй да ши люе» деректеріне тоқталады. Бұларда Шыңғыс ханның кесек тұлғасы, адамдық қасиетімен қатар, көшпенді жұрттың мал шаруашылығын жүргізуі, аңшылықпен айналысуы, тұрмыс-салты туралы мағлұматтардың берілгені дәйектеледі.

Қаламгер Еуропа деректерінің ішінен Мо-нах Юлиан, Мэтью Парис, Фома Сплит, Плано Карпини, Бенедикт Полон, Андре де Лонжюмо, Гильом де Рубрук, Рикольдо де Монте Кроче тағы басқаларының еңбектеріне шолу жасайды. Автор еуропа зерттеушілерінің дала тарихына қатысты тың деректердің негізгілерін баяндап, әрқайсысындағы маңызды тұстарды айырықша атап отырады. Солардың ішінде Рикольдо де Монте-Кроченің «Қасиетті өлкеге саяхат» кітабында татар тақырыбын арнайы қамтығанын айтып, олардың мінез-салты, әдет-ғұрпы, этнографиялық деректері, шығу тегі, Шыңғыс ханның жорықтарына қатысты мәліметтерді тізбелегеніне тоқталады. Автор бай деректердің нақты да, күмәнді де тұстарын баяндай келе, олардың шет жұрттық көзқараста жазылғанын, Шыңғыс хан туралы айғақтың негізі – далалық дерек екенін айтады. Автор көптеген мәні зор деректердің жоғалғанын өкінішпен жеткізеді: «XVII ғасырда жасаған Әбілғазы Бахадүр хан өзінің атақты «Шежіре-и түрк» кітабын жазу үшін Рәшид-әд-Диннен басқа тағы он жеті ғұламаның еңбек нұсқаларын пайдаланғанын ескертеді. Қайда сол тауарихтер-бәрі із-түзсіз

жоғалды. Осы орайдағы ең үлкен қаза – Шыңғыс ханның көзі тірісінде қағазға түскен «Алтын дәптер» болса керек. Ұлы қағанның ата-тегі, туысынан бастап, бүкіл күрес жолын, жихангерлік ғұмырын және Еке ұлысқа қатысты тағы қаншама мағлұмат-деректерді қамтыған, шын мәнісіндегі жазба дерек екен. «Алтын дәптер» ешқандай күмәнсіз түрік тілінде жазылғандығы көрінеді. Өкінішке орай, Шыңғыс ханға қатысты ең құнды тарихи жәдігер деп танылуға тиіс «Алтын дәптердің» елесі ғана қалған, өзі жоқ. Басқасын айтпағанда аты да, заты да белгілі «Көк дәптер» деген тағы болған. «Алтын дәптер» – өткен шежіре, кең көлемді тарихи еңбек десек, «Көк дәптер» – Шыңғыс ханның әдепкі іс-әрекеті, сөз, жарлықтары тіркеліп отырған күнделікті жазбалар жинағы екен» (Мағауин, 115-116).

Автор Шыңғыс ханға қатысты деректерді молынан, тәптіштей баяндап, оған қатысты жүргізілген зерттеулерді де зарделеп, талдай кетеді. Төртінші тарау дала жұртындағы рулар мен тайпаларды сипаттап, одан кейінгі тараулар Шыңғыс ханның мөр-тамғасы, көшпенделердің салт-дәстүрі, тіршілік болмысы мен тақау көршілері хақында айтылады. Деректі тарихи хикая болғаннан кейін де мағлұматтар көркем баяндалған.

«Шыңғыс хан және оның заманы» хикаясының екінші кітабында Шыңғыс ханның бала шағындағы тағдыры, күресі, жорықтары баяндалады. Ғұмырбаяндық хикаяда Шыңғыс хан құрған биліктің әлемдік деңгейдегі мәні сараланады. Екі бөлімнен тұратын романның «Шатқалан» бөлімі жеті тарауға жіктелген. Бастапқы тарауларында Қият Бартан баһадүрдің ұлы Есугейдің жауынгер меркіт тайпасы әулетінен шыққан Еке-Чіледудің қоңыраттың олкүнұт руынан алып келе жатқан келіншегі Өгелінді қолға түсіріп, одан туған Темужін сәбидің ерекше болмысы, оның ержету кезеңі, Есугейдің о дүниелік болуы, Темужіннің шүржен тұтқынына түсуі, одан он жыл болып еліне оралуы, нөкер жиып, атқа қонуы, Бөрте сұлмен қосылуы, меркіт шапқыны, оған қарсы төтеп беру, Темужіннің хан болуы, әрі қарай Темужін билігінің орнығуы баяндалады. Тарихи роман сипатынан жоғары жатқан бұл туынды Шыңғыс ханға тиісті деректердің мол қорын пайдаланады. Оған автордың бірінші кітапта баяндап кеткен деректері дәлел. Екінші кітапта да да тарихи-көркем баяндаулар айғақты деректермен, өзге материалдарға сілтеме жасаумен дәйектеледі.

Шыңғыс хан билігінің кемелдену сатыларын толығымен талдап, саралайды. Автордың баян-

дауы терең, сан-салалы. Тек тарихи шежіре-деректер ғана емес, көркем проза талабына да жауап беретін туынды. Оған дәлел – екінші кітаптың «Білік» деп аталатын тарауы. Автор: «Білік» – ескілікті түрік сөзі, білім, ақыл, даналық мағынасында. Шыңғыс ханнан бұрнада ғұмыр кешкен Жүсіп Баласағұн өзінің әйгілі шығармасын «Құтадғу білік», яғни «Құтты білік» атағаны белгілі. Кейінгі Абай енгізген ғараби нұсқаға жүгінсек, «білік» – «ғақлия» болар еді. Жинақтап айтқанда үлгілі, өнегелі насихат, хәм өсиет, аманат сөздер» (Мағауин, 352). Қазақ халқының елден ерек туған тұлғаларының бойында әлденеше қасиет тоғысып жататыны белгілі. Оның себебі де бар. Халқымыз өздері ерекше санаған батырды, шешен мен биді аса әспеттеген. Ежелгі жырларда ел қорғаған ерді «атса оқ, шапса қылыш өтпейді» десе, шешенді «қызыл сөздің», кемел ақылдың иесі ретінде айтқан сөзін мүлтіксіз қабылдаған.

Креативтілік – қандай да бір мәселеге өзгеше көзқараспен қарап, шығармашылық қабілеттілігі арқасында бірегей шешім таба алатын адамға тән. Оның өзгелерден ерекше әлеуеті көптеген мәселелерге өзіндік тұжырыммен келе алуына ықпал етеді. Креативтілік ең алдымен, интеллект деңгейімен теңестіріледі. Бұған креативтілікті шығармашылық қызметпен сәйкес деп танытын психолог Я.А.Пономаревті, дербес және шығармашылық жетістікті интеллектуалды диапазонды орнықтыратын фактор деп қарайтын В.Н.Дружининді атауға болады (Пономарев, 2000). Креативтілікті зерттеуді когнитивті бағыт аясында қарастырған көптеген зерттеушілер креативті процесті саралауға ерекше орын береді. Бұл процестің сатыларына, деңгейлеріне зерттеушілер әр тарапты пікір білдірген. Солардың ішінде креативтілік процесі туралы тұтас концепция ұсынған ресейлік психолог Я.А.Пономарев болды. Ол шығармашылықтың психологиялық механизмінің құрылымдық-деңгейлік мотивін жасады. Оның пікірінше адам баласы қаншалықты ақыл, білік тұрғысынан дамыған сайын оның интеллект деңгейі жоғарылап, түрленіп отырады. Бұл жерде интуитивті және логикалық ойлау жүйесі қатар жүреді. Креативтіліктің тағы бір жүйесі – тұлғалық бағыт. Яғни адамның дербес шығармашылық деңгейін қарастыру арқылы оның жалпы тұлғалық портреті жасалады. Яғни, осыдан келіп креатив тұлғаларды зерттеудің үш негізі шығады. Олар: мотив, «мен», белсенділік. Осы үш ерекшелікті біріктіргенде ортақ сипат шығады. Әрбір

адамның өзіндік мінез қалыбы, ішкі әлеуеті болады. Оны сыртқа жария етудің мотиві, салдары болса, осы әрекет жолында тұлға белсенділік танытады.

Әдебиеттерге шолу

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ұлт тарихы, мәдениеті, жалпы руханияты үлкен өзгерісті бастан кешті. Бұл кезең өткеннің қалыптасқан дәстүріне жаңаша пайымдау жасау, ұлттың сипатын айқындау секілді іргелі мәселелерді бажайлай бастады. Ұлт болып ұйысқан кезден халқымыз өзінің өткеніне мұқият қараған. Дәстүрін сақтап, жетілдіріп отырған. Осы бірегей қасиеттерді тарихтың әр кезеңінде ұлт тұлғалары дәлелдеп отырған. Американдық философ, прагматизм өкілі Сидни Хуктің «Герой в истории» (The Hero in History, 1943) кітабы тарихтағы тұлға проблемасы мен рөлі мәселесін қарастырған маңызды еңбектердің бірі болды (Хартог, 2004).

Зерттеуші С.Хук тұлға мүмкіндігі мен шектеулігі проблемасын қарастыра отырып, оның мүмкіндігін тежейтін жағдаяттарды талдайды. Философ тұлғаның қызметі қоғамдағы кейбір жағдайларға байланысты кейде шектеліп, кейде егер ол тәуелсіз күшке ие болған жағдайда, күшейе түсу факторларын көрсетеді. Қоғамда басқа да балама күштер пайда болған кезде, тұлға әрекетінің өзгеретіндігі де зерттеуші назарынан тыс қалмайды. Мәселен, қоғамда орын алған серпімді жағдайлар (төңкеріс, дағдарыс, қайшылық) кезінде тұлғаның белсенділігі, шешімді әрекеті айқындала түседі. Зерттеуші тарихи үдерісті бұтақтары жан-жаққа тарамдала өсіп тұрған ағашқа балайды. Кейбір дәуірлерде тұлғалардың даралана көбеюі белсенді бола түссе, кей дәуірде азайып отырған. Кей тұлға тек мемлекеттің өркендеуіне ғана емес, тұтас әлемнің дамуына да ықпал жасайды.

Тарихшы ғалымдардың саралауы бойынша екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тұлғаның рөлі бәсеңдеген. Бұл құбылыс қазіргі кезде де байқалуда. Бүгінгідей жаһандану кезеңінде жекелеген тұлғалардың, топтардың әрекетінің маңыздылығына қарамастан, олардың рөлі төмендеу тенденциясы байқалады. Бұл қазіргідей қарама-қайшылығы, өзгерісі шапшаң қоғам сипатынан туындап отыр. Ендеше, тарихтағы тұлға проблемасын талдау оның әлі түпкілікті анықтала қоймағандығын дәлелдейді. Француз философы Раймон Арон: «Тарихи оқиғалар

кезінде тұлға мен кездейсоқ адамның рөлі мәнді болып келеді. Сол жекелеген адамдардың әрекеті болмағанда, тарихи жағдай басқаша өрістер еді», – дейді (Большая советская энциклопедия, 1980). Ал, шындығында жеке адамның әрекеті ғана емес, сол тұстағы қоғамдық жағдай, орта ахуалы да олардан кем рөл атқармайды. Әрине, тұлғаның әрекеті (кейде қатардағы адамның да) мәнді кезеңдегі қайшылықты жағдайларда шешуші қадам болып жатады. Сондықтан да қандай да бір тарихи дәуірлерде тұлға әрекеті тарихи өзгеріс тудырып та жатады.

Бүкіләлемдік құбылыс болып отырған жаһандану кезеңінде тәуелсіздік, мемлекеттік мүдде, елдік бірлік және ұлттық құндылық ұғымдары бәрінен жоғары тұруы тиіс. «Мәдени мұра» сынды ұлттық жәдігерлерімізді түгендейтін игі шаралар осындай істердің ұйытқысы екендігін бүгінгі өзгерістер дәлелдеп отыр. Бұның өзі тарих ақиқатының тереңде екендігінің дәлелі. Тарихилық үдерісінің әлемдік сипатқа ие екені де белгілі. Себебі, тарих дәуірлерді қамтиды. Ол кезеңдер бір халықтың ғана тағдырына ортақтық етпейді. Тарихи кезеңдер тұтас адамзат тағдырына да тән болады. Зерттеуші Р.Бердібай: «Әдебиет әлемінде тарихи дәуірлер мен оқиғаларды көркем бейнелеп елестеткен шығармалар шоғыры аз емес. Бұл ретте А.Толстойдың, М.Әуезовтің, М.Айбектің, В.Шишковтің, В.Янның, С.Бородиннің, Д.Дермирянның, К.Гамсахурдианың, Н.Рыбактың т.б. шығармаларын еске түсірсек те жеткілікті. Осы топтағы туындылардың молдығы және бір-бірінен өзгешелігі соншалық – олардың өзі тарихи жанрдың түрлі тарамдарын құрайды. Мәселен, тарихи проза жанрының ішінен тарихи роман, тарихи-биографиялық роман, роман-хроника, тарихи-ұлттық роман деген сияқты салалар жіктеледі. Бұлардың бәріне ортақ ұқсас сипаттар да, материал мен авторлық идеяға байланысты елеулі ерекшеліктер де болады» (Бердібай, 228). Қазақ прозасында тарихи тақырып аса бай, күрделі сала. Біз әдебиет тарихының даму кезеңдерін байыптағанда, бүгінгі кезеңге дейін тарихи тақырыпта негізінен роман-диалогия, трилогия, тетралогиялар орын алғанын, әрі тарихи романдар аталымы да тұтас кезеңді, тарихи оқиғаның кезеңді көріністерін қамтитынын байқадық.

Нәтижелер мен талқылау

Тарихи туындыда жазушы өмірде көрген, сезінген құбылыстарын өз көзқарасы деңгейінде

қорытып, оны романында пайдаланады. Сондықтан да көркем шығармадағы суреткер мақсаты да талдаудан тыс қалмай, қабыстырыла қарастырылуы тиіс. Қазақ тарихында болмысы ерекше жанның өмірге келуі үлкен құбылыс болып саналған. Деректі тарихи хикаяда Шыңғыс хан жөргекке түспей тұрып-ақ ерекше болмысы байқалғандығы айтылады. «Анасынан туғанда оң жақ қолынан кепкен бауырдай ұйыған қан уыстап туады («Жинақты тауарих»). Басқа деректер бұл ғажайып жағдайды нақтылай, айқындай түседі. Оң жақ қолына ұйыған, асықтай қатқан қан уыстап туды дейді «Қастерлі шежіре». «Юань тарихында» қатқан қан қызыл тасқа ұқсатылады. Қазақтың ескілік аңыз, жырында болашақ Шыңғыс хан уысында қан шеңгелдеп, екі көзін ашып туады: «Хан Шыңғыс қатарынан асып туған, Кеудесін дұшпанының басып туған. Туғанда анасынан қан шеңгелдеп, қызартып екі көзін ашып туған!» (Мағауин, 17). Темужінге қатысты ерекше белгілер мұнымен бітпейді. Әкесі мезгілсіз қазаға ұшырап, бала-шаға қорғансыз қалған кезде, Темужіннің қарсы тұрып, айбар көрсетуі дұшпанына жақпайды. Сонда жас Темужін Бұрқан-Қалдұнның Тергүне биігіне шығып, ну орманға кіріп кетеді. Үш күн бойы тырс етпей жасырынған Темужін андыған жау кеткен шығар деп, төмен түсіп келе жатса, атының ертоқымы айыл-өмілдірігімен сыпырылып түсіп қалады. Сонда сұңғыла ойдың иесі «Айыл ағытылмаса да, босаңсуы мүмкін, ал бітеу өмілдірік қалайша сырғымақ? Сірә, маған тәңірінің өзі ишара білдіргені», – деп кейін қайтыпты. Тағы үш күн күтеді. Тағы түсіп келе жатса, жолында бітімі қос кейіпті, үлкен, аппақ дөңбек тас кептеліп қалыпты. «Тәңірімнің өзі тоқтатып тұр...», – деп кері бұрылып, тағы үш күн түнейді. Тоғыз күн өткерген соң, «Адырда атаусыз өлгенше, жазыда жағаласып өтейін», – деп тәуекел қылады. Сөйтсе, тайжуыттар әлі күнге андып отыр екен, бас салып ұстап алады» (Мағауин, 17). Сондағысы қанша текті ұрпақ болса да, арытып, жігерін жасытып, құм ету. Одан кейінгі он жылдық шүржен тұтқыны да Темужінді жасытпайды. Сондағы демеу болған қасиеті – сатқындыққа, әлімжеттікке төзбеу. Хикаяда Шыңғыс ханды сайлау рәсімі туралы айтылады. «Аңыз және ол кездегі қалыпты ұғым бойынша Темужіннің арғы атасы Боданшар Тәңірінің нұрынан жаралған. Тәңірінің алқауы, тікелей қамқорындағы, айырықша туған ұл екеніне, қатардағы жұрттан өзгеше болмысына Темужіннің өзі де нық сенген, алға тұтқан арман,

мақсаты – Тәңірінің қалауы деп білген. Ұлыстың жаңадан ұйыса бастаған кезіндегі Қоршы-нояның сәуле көруі, Көк Тәңірінің ыркы бойынша, Темужін барлық жұрттың ұлы патшасы болуға тиіс деген таңбалы лепестің түп негізінде болашақ Шыңғыс ханның өз сенімімен қатар, оның өзгеше талайын аңдаған белгілі, беделді тұлғалардың қалауы көрініс тапқан» (Мағауин, 293). Ендеше халық даналығында «бір ханда қырық қараның ақылы сиятынына» деп қойсақ, Шыңғыс ханның болмысына тән ерекшелік, оның білік-танымына да қатысты. Көсемдікке жеткен Шыңғыс ханның сөз зергері – шешен болуы да күмәнсіз.

«Жинақты тауарихта» Шыңғыс ханның отыз бір ғақлиясы, одан соң «Алтын топшы», «Қас-терлі шежіре», «Әулие жихангер» мен «Юань тарихындағысын» қосқанда барлығы жетпіске жуық ақылман сөзі топтастырылыпты. Қолбасшы, саяскер, көсемдігімен қоса, данагөй тұлға Шыңғыс хан Алтай тауының биігінен төменге қарап отырып былайша байлам жасаған екен: «Қара ормандай қаптаған қалың әскер-садақшылар мен торғауытым, қызыл жалындай толқыған қатындарым, келіндерім мен қыздарым, бар игілік сендер үшін. Менің мақсат-мұратым – осы жалпақ жұртым бал-шырынға тойынып, жібек пен қамқа киініп, арғымақ аттарға мініп, көгі мол құйқалы қонысқа қонып, малы мен басы өсіп-өніп, барақат ғұмыр кешсе деймін, жүрер жолында шөгір, тікен болмасын, үйреншікті соқпағын шөп баспасын деймін» (Мағауин, 355). Дара тұлғаның сөзі халық даналығымен астасып жатыр. Қазақ үнемі әулетінің қамын ойлап, берекелі қоныс, ынтымағы жарасқан ел болуды көксеген. Жолы ашық болуын қалап, ұрпағының қамын жеген. Ұлы қаған «Алтын басым қамсыз тұрып, ел-жұртымды ойламасам, шаңырағым шайқалар еді. Асыл тәнім байсал тұрып, еш қарекет қылмасам, ұлысым қирап, жайпалар еді. Азап шегейін, мехнат көрейін, тек абзал ұлысым асқақтай бергей», -деп толғанады (Мағауин, 355).

Бұл түркі жұртына ортақ таным көрінісі. Орхон ескерткіштеріндегі «Әкеміз, ағамыз құрған халықтың, Аты, даңқы өшпесін деп, Түркі халқы үшін, Түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым», – деген жолдарды еске түсіреді (Жолдасбеков, 47). Түркілік таным ұлы даланың кеңдігіне сай ой-ақылдың сарқылмас кенін де сақтай білген. Көп болу, ұйысу, халқының қамын жеу – дала салты. Шыңғыс хан «Көк тәңірі қолдап, Жер-су қуат берген соң, кейінгі ұрпағым, әулет-жұрағатым өсіп, жетсін деп, жұрт іргесі берік бекісін деп,

таң азаннан кеш батқанша дамыл таппай, халқымыңның барақаты мен мерейі жолында еңбек еттім», – дейді. Ал, «Күлтегінде»: «Биікте көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» дейді. Сол адам ғұмыры тіршілік үшін күреспен, әрекетпен өтеді. Оны көкте тәңір, жерде халқы қолдап отырады. «Қаған болып, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым» түсіреді (Жолдасбеков, 52).

Қағанның ұлдарына айтқан: «Құзар шыңнан қиялап түсер жол тап, телегей теңізден қатерсіз кешер өткел тап; жол алыс болса, түңілме, жүре-жүре жетесің, жүгің ауыр болса, қамықпа, тайынбасаң, көтересің де кетесің; ет шайнайтын тіс-ауызда, дұшпаныңды жайқайтын тіс – кеудеде, қара күшпен біреуді ғана жығарсың, қайтпас рухыңмен қаншама жұрттан басым шығарсың», – деген ұлағатының мәні тереңде (Мағауин, 356).

Қазақта «тәуекел түбі – желқайық мінесін де өтесің», «Білекті бірді, білімді мыңды жығады», «Ақыл жастан» деген бар. Одан әрі қаған: «Күйкі сезімге бой алдырмандар. Әділетпен, ақылмен өкім құрыңдар. Кеудең қабынғанда, ашу-ыза аузыңнан асып төгілмесе, арылдаған арыстанды ырқыңа көндірген есепті. Өзінді өзің ұстай алмасаң, өзгені қалай билемексің». Ұлық әкімдерге қарата: «Алдарыңа келген істі әділ шешіндер, екі тараптың біреуіне бұрмай, берік әрі нақты шешіндер», – дегені тура биде туған жоқтығын айтқан халық даналығымен үндес.

Тарих – адам санасына өзінің бейнесін ерекше, маңызды оқиғаға толы кезеңдерімен қалады. Тарихи оқиға өз кезегімен өтеді. Оның ішінде жақсы-жаманы, әділетті-әділетсіздігі аралас жүреді. Адам санасы соның айырым-белгісін танып, түсінгенде ғана, дағдарыстан ада болмақ. Уэзерфорд Дж Шыңғыс хан әскерлерінің Шығыс пен Батыс елдеріне әкелген зорлық-зомбылықтарын, жергілікті халыққа тигізген қанды қақтығыстарын жоққа шығармайды. Соған қарамастан моңғол билеушісі әділ әрі адал қызмет еткен. Шыңғыс хан мен оның мұрагерлері жергілікті салт-дәстүрге, дінге төзімділікпен қарап, сауаттылықты арттырған, халыққа салынатын салық көлемін азайтқан, тіпті кейбір адамдарды салықтан толық босатқан (Уэзерфорд, 2005).

Әр суреткердің өмірден үйренген, қабылдаған мол көркемдік тәжірибесімен бірге, оның «өзіндік үні» де маңызды. Жаңа идеяны, жаңа сөзді қаламгер тап осы ішкі, өзіндік үнін меңгерген кезде айта алады. Қаламгердің өзіндік үні күшті болған сайын, оның шығармашылық даралығы да

айқындала түседі. Әдебиетке өзіндік ерекшелігін әкелген қаламгер халықтың рухани құндылығын, жалпы мәдени жетістіктерді молайта түседі. Ал, мұның өзі сөздің мәнімен органикалық байланыста. Жазушы үнемі өзгелерді, оқырмандарды сезініп, өзінің сөзі қаншалықты әсер еткенін, өзінің ойының, сезімінің оқырмандардың да ойына, сезіміне кірігіп кетуін аңдап отыруға тиіс. Автор мен оқырман арасындағы қатынас тарихи жағынан өзгермелі (Уэзерфорд, 2010).

Суреткердің рухани тәжірибесі қоғамның маңызды оқиғалары мен құбылыстарына үнемі сәйкесе бермейді. Жазушылар өздері куә болмаған өмірдің әлеуметтік, тарихи жағдаяттарына жиі назар аударады. Мұндай материалдарды көркемдік тұрғыда игеру үшін жазушыға құжаттардың, кітаптардың, мемуарлардың көмегімен келген білім ғана емес, сонымен бірге бұл материалдар жазушының дербес шығармашылық болмысына үндесуі тиіс.

Қорытынды

Тарихқа терең бойлап, тарихи тұлғалар жайындағы еңбектерді зерттеу арқылы өшкен тарих пен өткен өмірді қайта тірілтуге болады. Мұхтар Мағиуиннің сүрінбейтін суреттері мен сұлу сөздері, көркем портреттері, көркемдік құ-

ралдары мен диалог, монологтері жазушының өзіне ғана тән ерекшелігін байқатып тұр. Шыңғыс хан дәуірінің өзекті тақырыбын мол әуезбен, терең сарынды оқиғалармен сипаттап, ұлы жауынгердің мінезін сомдап, хан идеясын жүзеге асырып, суреткерліктің шыңына жеткен.

Өзінің ұзақ даму үдерісінде әдебиеттің ішкі жанрлық жүйелері, тақырыптық-идеялық, көркемдік, эстетикалық деңгейі жетілді. Бүгінгі тарихи проза ұлттың ерекшелігін, тарихнамасын, шежіресін, тұлғалық болмысын танытатын көркемдік құндылыққа айналып отыр.

Адам мінезін көркемдікпен бейнелеп, көптеген кейіпкерлердің қайталанбас бейнесін сомдаған жазушының шеберлік қыры жан-жақты көрінген. Ұлттық болмыс, ұлттық мінез, батальді көріністер жүйелі түрде бейнеленіп отырады. Жалпы әлем тарихынан мемлекеттің құрылуы мен оның даму эволюциясының басында қандай да бір жетекші тұлға тұратыны мәлім. Мұның себебі қандай да бір мемлекеттің құрылып, биліктің орнығуы кезінде қоғамның ахуалы сапалы өзгеріске өтеді де, осы процесс кезінде көрнекті тұлғаның ерекше білігі мен қажыр-қайраты қажет болады. Түркі халқының дана, ақылгөйлігі ғасырлар бойы сақталып, бүгінге дейін жеткен. Шыңғыс ханның билікте ғана емес, ақыл-білікте де озық туған тұлға екені ұрпаққа ұлағат.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. - 290 б.
- Гринин Л.Е. Личность в истории: современные подходы// История и современность. Выпуск №1 (13), 2011.
- Большая советская энциклопедия. 3-ое издание. – М.: Советская энциклопедия, 1980.-700 с.
- Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. Тарихи роман. Мұхтар шыңы. – Алматы: Қазығұрт, 2005.-448 б.
- Салғараұлы Қ, Түрік әлемі. Тарихты қайта пайымдау. – Астана: Елорда, 2000.-476 б.
- Сартқожаұлы Қ, Шыңғыс ханның мазары//Тарих-адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. 3 том.-Астана. Фолиант, 2005.-512 б.
- Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. Деректі тарихи хикая. – Алматы: ЖШС Дәуір, 2011.Т.1. – 608 б.
- Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. Деректі тарихи хикая. – Алматы: ЖШС Дәуір, 2013.Т.2. – 580 б.
- Пономарев Я.А. Психология творчества. – Воронеж: МОДЭК, 1999. – 480 с.; Дружинин В.Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии. – СПб.: ИМАТОН – М, 2000.-160 с.
- Hartog L. (2004) Genghis Khan: Conqueror of the World (in English)
- Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Ғылым, 1986, – 347 б.
- Weatherford J. (2005) Genghis Khan and the Making of the Modern World (in English)
- Weatherford J. (2010) The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire (in English)
- Weatherford J., Wegner N. (2015) Mongolia's Nomads: Life on the Steppe (in English)
- Captivating History (2019) Sarmatians and Scythians: A Captivating Guide to the Barbarians of Iranian Origins and How These Ancient Tribes Fought Against the Roman Empire, Goths, Huns, and Persians (in English).

References

- Berdibai R. Bes tomдық shygarmalar zhinagy. Yshinshi tom. Tarihi roman. Muhtar shyny. –Almaty: Kazygurt, 2005.- 448 b. (in Kazakh)
- Bol'shaya sovetskaya enciklopediya. 3-oe izdanie.-M.: Sovetskaya enciklopediya, 1980.-700 s. (In Russian)
- Captivating History (2019) Sarmatians and Scythians: A Captivating Guide to the Barbarians of Iranian Origins and How These Ancient Tribes Fought Against the Roman Empire, Goths, Huns, and Persians.
- Grinin L.E. Lichnost' v istorii: sovremennye podhody// Istoriya i sovremennost'. Vypusk №1 (13), 2011. (In Russian)
- Hartog L. (2004) Genghis Khan: Conqueror of the World.
- Magauin M. SHyngys han zhane onyn zamany. Derekti tarihi hikaya. – Almaty: ZHSHS Daur, 2011.T.1.-608 b. (in Kazakh)
- Magauin M. SHyngys han zhane onyn zamany. Derekti tarihi hikaya. – Almaty: ZHSHS Daur, 2013.T.2.-580 b. (in Kazakh)
- Nazarbaev N. (1986) Tarih tolqynynda. Atamura (in Kazakh)
- Ponomarev YA.A. Psihologiya tvoreniya.-Voronezh: MODEK, 1999. – 480 s.; Druzhinin V.N. Varianty zhizni. Ocherki ekzistencial'noj psihologii.-SPb.: IMATON-M, 2000.-160 s. (In Russian)
- Salgarauly K. Turik alemi. Tarihty kaita paiymdaу. – Astana: Elorda, 2000.- 476 b. (in Kazakh)
- Sartqojaulı Q. Şiñğis xanniñ mazarı//Tarix-adamzat aqıl-oyınıñ qazınası. On tomdıq. 3 tom.-Astana. Foliant, 2005.-512 b. (in Kazakh)
- Weatherford J. (2005) Genghis Khan and the Making of the Modern World.
- Weatherford J. (2010) The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire.
- Weatherford J., Wegner N. (2015) Mongolia's Nomads: Life on the Steppe.
- Zholdasbekov M. Asyl arnalar. – Almaty: Gylym, 1986,-347 b. (in Kazakh).